

Urszula Chęcińska*

Religijność dziecka w twórczości Janusza Korczaka i Joanny Kulmowej

The Religiosity of the Child in the Works of Janusz Korczak and Joanna Kulmowa

Abstract: A child's religiousness plays an important role in a holistic approach to education, in which an important role is played by: education in prayer and skilfully conducted catechesis. The memory of his own childhood was reflected in the autobiographical matter of Korczak's original "prayers" and Kulmowa's lyrical "prayers". Education for prayer according to Korczak and Kulmowa is associated with a religious reinterpretation of "educational moments", present in a special way in Korczak's work *Alone with God*. Prayers of those who do not pray. And in Joanna Kulmowa's *Various Such Prayers*. These works are located at the "crossroads of religious paths" by Korczak and Kulmowa, they confirm the importance of children's spirituality, the effectiveness of prayer in moral, community and ecclesial education.

According to the author, Korczak's *Prayers* and *Various Such Prayers* by Kulmowa are the most perfect example of combining the pedagogy of religion with the pedagogy of culture at the highest level. This article is an exemplification of this fact, a proposal to include the ecumenical *Prayers* of Janusz Korczak and the *Prayer Prayers* of Joanna Kulmowa in the catechetical model of education, in which an important role is played by the hermeneutic understanding of the practice of religious teaching and education.

Keywords: Janusz Korczak, Joanna Kulmowa, child's spirituality, pedagogy of religion, pedagogy of culture.

* Urszula Chęcińska (ORCID: 0000-0002-0416-1691) – dr hab., profesor USZ, Uniwersytet Szczeciński, pełnomocniczka Rektora ds. pieczy nad spuścizną Joanny i Jana Kulmów, kierownik Katedry Pedagogiki Przedszkolnej i Wczesnoszkolnej w Instytucie Pedagogiki, kontakt: urszula.checinska@usz.edu.pl.

Wprowadzenie

O religijności dziecka wielokrotnie pisali Stanisław Głaz¹, Czesław Walesa², Małgorzata Tatala, Stanisław Kulpaczyński³, Beata Kostrubiec-Wojtachnio, a ostatnio Krystyna Heland-Kurzak, autorka monografii o znamienym tytule *Dziecięca kreacja obrazu Boga i religijności. Perspektywa pedagogiczna*⁴. Religijność – jak pisał Walesa w artykule *Religijność jako rzeczywistość nieustannie tworzona i przetwarzająca*⁵ – należy rozpatrywać w trzech aspektach: poznawczym, emocjonalno-motywacyjnym i behawioralno-motywacyjnym. Poglądy Walesy można odnieść do życia i twórczości Janusza Korczaka, autora tomu *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą* oraz do twórczości Joanny Kulmowej, autorki *Garbatej modlitwy* i *Różnych takich modlitełek*. Przedstawiany artykuł, w założeniu, ma ukazać wagę religijnej świadomości Korczaka i Kulmowej, podkreślić rolę duchowości człowieka utożsamianą z ewangeliczną potrzebą miłości wobec bliźniego, z wiarą w duchowe odrodzenie ludzkości, które rozpoczyna się od dziecka i jego dziecięcej potrzeby modlitwy. W artykule zostaną zatem ukazane związki między doznaniem religijnym i estetycznym. Jest on poza tym propozycją wprowadzenia ekumenicznych *Modlitw* Korczaka i *Modlitełek* Kulmowej do katechetycznego modelu wychowania, w którym ważną rolę odgrywa hermeneutyczne rozumienie praktyki nauczania i wychowania religijnego.

Refleksja na temat stanu badań nad religijnością Korczaka i Kulmowej

O religijności Korczaka, pisali Stefan Wołoszyn, Jan Twardowski, Hanna Mortkowicz-Olczakowa, Aleksander Lewin, Barbara Smolińska-Theiss, Elżbieta

- 1 S. Głaz, *Doświadczenia religijne a osobowość*, Kraków 2001.
- 2 Cz. Walesa, *Rozwój religijności człowieka. Dziecko*, t. I, Lublin 2005.
- 3 S. Kulpaczyński, M. Tatala, *Zarys modelu wychowania do modlitwy w wybranych materiałach katechetycznych*, cz. I, „Seminare. Poszukiwania naukowe”, 16 (2000) s. 289–299, DOI: 10.21852/sem.2000.19.
- 4 K. Heland-Kurzak, *Dziecięca kreacja obrazu Boga i religijności. Perspektywa pedagogiczna*, Warszawa 2021.
- 5 Cz. Walesa, *Religijność jako rzeczywistość nieustannie tworzona i przetwarzająca*, w: *Konteksty religijności i rodziny*, red. M. Borowska i J. Kraśniewska, Warszawa 2020, s. 15–59.

Krzewska i Ryszard Skrzyniarz, Zbigniew Rudnicki⁶, Joanna Olczak-Ronikier⁷, a ostatnio – Alicja Mazan Mazurkiewicz⁸, Bożena Wojnowska⁹, Bożena Sieradzka-Baziur¹⁰ i Wojciech Bonowicz¹¹. Natomiast jego świadomości religijnej, związkom z etyką chrześcijańską, judaizmem, pokrewieństwom z religijną tradycją Dalekiego Wschodu – którą Korczak łączył z żarliwą obroną praw dziecka – obszerne studium poświęciła Krystyna Starczewska¹². W tomie *Janusz Korczak. Pisarz – wychowawca – myśliciel* Starczewska zauważyła, że kontakt ze sferą sacrum to potrzeba każdej istoty ludzkiej, a religijność pisarza to forma „bezwyznaniowego mistycyzmu”¹³. Religijność Korczaka potwierdzali także jego współpracownicy i przyjaciele, by wymienić Igora Newerlego, Irenę Krzywicką, Hannę Mortkowicz-Olczakową, Jerzego Zawieyskiego czy Marię Czapską. O religijności Kulmowej wypowiadały się wielokrotnie Bożena Chrzastowska¹⁴ i Jolanta Ługowska¹⁵, wskazując na charakterystyczny dla niej sposób poezjowania „dzieckiem podszyty”, niezwykłą żywość poetyckiej wyobraźni, walory muzyczne i malarskie słowa i całkowitą rezygnację z inkwizytorskiego tonu.

- 6 Z. Rudnicki, *Portret duchowy Korczak. Nieśmiała próba zarysu na kanwie Pamiętnika*, „Paedagogia Christiana”, 2 (2021) s. 75–90, DOI: 10.12775/PCh.2021.020.
- 7 J. Olczak-Ronikier, *Korczak. Próba biografii*, Warszawa 2011.
- 8 A. Mazan-Mazurkiewicz, „Naiwne, śmieszne, naiwne, śmieszne, śmieszne” – Janusza Korczaka (nie)dosięganie Boga, „Irydion. Literatura–Teatr–Kultura”, 3 (2017) nr 2, s. 89–98.
- 9 B. Wojnowska, *Inna twarz Korczaka. Szkice o dwoistej tożsamości (i nie tylko)*, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2023.
- 10 B. Sieradzka-Baziur, *Kształtowanie się języka naukowego pedagogiki na przykładzie manifestu pedagogicznego Jak kochać dziecko. Dziecko w rodzinie Janusza Korczaka*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 3–4 (2019) s. 46–62, DOI: 10.17460/PHO_2019.3_4.03; też, *Rozwój duchowy dziecka w pedagogice Janusza Korczaka*, „Horyzonty Wychowania”, 21 (2022) nr 58, s. 11–21, DOI: 10.35765/hw.2022.2158.03.
- 11 W. Bonowicz, *Słowo wstępne*, w: J. Korczak, *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą*, Warszawa 2023, s. 4.
- 12 K. Starczewska, *Świadomość religijna Janusza Korczaka*, w: *Janusz Korczak. Pisarz – wychowawca – myśliciel*, red. H. Kirchner, Warszawa 1997, s. 211–248.
- 13 Tamże, s. 224.
- 14 B. Chrzastowska, *Otwarte niebo. Literackie świadectwa przeżywania Eucharystii*, Poznań 1992.
- 15 J. Ługowska, *Kto? Joanny Kulmowej jako przykład współczesnej poezji dla dzieci*, w: *Dziecko i jego światy w poezji dla dzieci*, red. U. Chęcińska, Szczecin 1994, s. 41–48.

Wychowanie do życia w modlitwie

W wychowaniu do życia w modlitwie zaangażowanych jest wiele czynników – stwierdził Stanisław Głaz¹⁶. W pierwszej grupie znajdują się zawsze czynniki pierwotne. Takie jak dom rodzinny, wspólnota wiary i środowisko. Drugą grupę tworzą czynniki pomocnicze, do których należy zaliczyć przede wszystkim katechezę. Rola czynników pierwotnych jest niepodważalna. Wiadomo, że modlitwa wpływa na światopogląd rodziny, uczy wytrwałości w wierze, służy ugruntowaniu duchowej spójności rodziny, która właśnie dzięki modlitwie staje się „silna Bogiem”. Religijność realizuje się poprzez uczucia i doświadczenia religijne, świadomość religijną, więzi ze wspólnotą, praktyki i formy wyznania wiary, pozwala pomnażać własne talenty poprzez pracę i twórczość.

Korczak i Kulmowa nie otrzymali tradycyjnego żydowskiego wychowania religijnego, choć byli świadkami więzi łączących ich rodzinę z tradycją judaistyczną. I Korczak, i Kulmowa dostrzegali w religii drogę do duchowości, autentyczności i samospelnienia. Oboje żyli przecież między kulturą judaistyczną a chrześcijańską. Chociaż Henryk Goldszmit i Joanna Ziege (bo tak przed wojną nazywała się Joanna Kulmowa) wychowywali się w żydowskich ateistycznych domach i nie przynależeli do żadnego kościoła, to od wczesnego dzieciństwa ulegali jednak wpływowi religii katolickiej. Kulmowa w *Topografii myślenia* zwierzała się:

Nie można powiedzieć, abym otrzymała nazbyt bogobojne wychowanie. [...] Nigdy nie byłam w żadnej świątyni, chociaż na Boże Narodzenie miałam choinkę z aniołkiem na szczycie i śpiewałam kolędy. [...] Słowem panował u nas agnostycyzm, przeplatany lękiem przed grzechem-lękiem zapożyczonym z bogobojnych prawych pokoleń. Może dlatego tak bardzo nie lubiłam łatwych morałków dla maluczkich?¹⁷

Liczne odwołania do tradycji chrześcijańskiej, zatopione w *Spowiedzi motyla* i *Pamiętniku Korczaka*, w *Topografii myślenia* Kulmowej, czy w ich listach pisanych przez Korczaka i Kulmową przez całe życie, wynikały z egzystencjalnego

16 S. Głaz, *Wychowanie młodego człowieka do modlitwy*, „Teologia Praktyczna”, 11 (2010) s. 153–166.

17 J. Kulmowa, *Topografia myślenia*, Warszawa 2001, s. 50.

doświadczenia obojga, z traumatycznych przeżyć wojennych, ale i z pedagogicznych doświadczeń w pracy z dziećmi. Pojawia się w nich wielokrotnie symbol krzyża, który dla Korczaka i dla Kulmowej był symbolem miłości.

Religia dziecka, rozpoczynająca się od okresu przedreligijnego, wiąże się z procesem odradzania kolejnych pokoleń, które w narodzinach dziecka powinny dostrzec drogę do moralnego i duchowego odrodzenia ludzkości. Wiedzieli o tym Korczak i Kulmowa. Oboje interesowali się dziecięcymi wypowiedziami, stale w swoich utworach uwzględniali dziecięcy punkt widzenia, odczuwania i wypowiedania.

„Dlaczego modlą się?”¹⁸ – takie pytanie stawia dzieciom Korczak. „Jeżeli nie ma się ojca, przyjemnie wiedzieć, że Bóg jest ojcem wszystkich, więc i moim także. – Modlitwy rozumieć nie trzeba, bo ją się tylko czuje”¹⁹ – mówi mała Reginka, która tłumaczy, dlaczego dziewczynkom tak samo jak chłopcom potrzebna jest modlitwa.

Korczak i Kulmowa ze wspólnotą wierzących komunikowali się nie tylko poprzez utwory literackie. Pisarz nawiązywał do żywej obecności Boga, łącząc własną religijność z pedagogiczną odpowiedzialnością i czujnością. Jak sugeruje Starczewska, wiara jest dla Korczaka „konkluzją logiki uczuć”²⁰. Bóg staje się przedmiotem ludzkiej potrzeby wiary, w świecie, w którym panuje chaos i zagrożenie. Modlitwy, łączące się z dramatem wiary, są wyrazem nostalgii za harmonią świata – myślą, która towarzyszyła obojgu twórcom w dzieciństwie. Korczak pisze:

Znalazłem Ciebie, mój Boże, i cieszę się jak dziecko zbłąkane, gdy dostrzegło bliską postać z daleka. Znalazłem Ciebie, mój Boże, i cieszę się jak dziecko, gdy zbudzone ze snu straszego, łagodnie uśmiechniętą twarz wita pogodnym uśmiechem. Znalazłem Ciebie, mój Boże, jak dziecko, co źleję – obcej oddane opiece ucieka – i po tylu trudach, przygodach tuli się wreszcie do drogiej piersi, w pieśń zaśłuchane²¹.

18 J. Korczak, *Dlaczego się modlą*, w: *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021, s. 184.

19 Tamże, s. 187.

20 K. Starczewska, *Świadomość religijna Janusza Korczaka*, s. 221.

21 J. Korczak, *Modlitwa pojednania*, w: tenże, *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą*, Warszawa 2018, s. 36.

Tom pod znamienym tytułem *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą* udramatyzowały wydarzenia z osobistego życia Korczaka. Cykl dziewiętnastu modlitw powstał po śmierci jego matki, zmarłej na tyfus, na który i on sam wcześniej, podczas wojny w 1920 r., zachorował jako lekarz wojenny w szpitalu na Kamionku w Warszawie.

Trzydziestoczteroletni Korczak, będąc w wieku wzmożonej religijności, wypowiedział się wtedy tonem oryginalnej modlitwy, płynącej z odpowiedzialności za tajemnicę istnienia i dramatyzm własnego losu. Więzy Korczaka z chrześcijaństwem i jego kulturą okazała się głęboka i silna. Modlitwa „w stronę Boga”, stała się więc rodzajem wsparcia w trudnym momencie życia i rodzajem przyzwolenia, aby oddać się Bogu, który jest Ojcem przebaczącym. Przeżycia religijne pisarza wynikały z osobistej potrzeby przemiany wewnętrznej, która prowadziła go do pojednania się z samym sobą.

Matuś – Ojczulku. Wy mi te modlitwy szybko dyktowali, musiałem je mozolnie z pamięci – wyraz po wyrazie, litera po literze – składać i spisywać. [...]

Matuś – Ojczulku, ze wszystkich skamieniałych tęsknot i bólów Waszych i moich przodków pragnę wznieść wysoką, strzelistą, samotną wieżę dla ludzi²².

Korczak zadedykował *Modlitwy* swoim rodzicom, gdyż czuł się duchowym spadkobiercą poprzednich pokoleń całego swojego rodu. Ta jego poetycka proza powstała między majem 1920 a sierpniem 1921 r. Prawdopodobnie pierwsze wydanie *Modlitw* ukazało się na Gwiazdkę 1921 r., choć bibliografie odnotowują tu rok 1922. W *Dedykacji* Korczak napisał tak:

Duszy szeptane tajemnice, które sobie powierzasz, spiąłem klamrą modlitwy. Wiem, że każdy twór musi z sobą poprzez Boga i z Bogiem przez siebie życiem świat ogromny splatać. Pewien jestem – tak mi, Boże dopomóż²³.

Przyszły twórca nowatorskiego systemu wychowawczego wcześniej podejmował nieustanne próby opowiedzenia o sobie, a wszystkie one niosły wartość

22 Tenże, *Dedykacja*, w: tenże, *Sam na sam z Bogiem*, s. 62.

23 Tamże.

terapeutyczną, tak jak ma to miejsce w *Modlitwie pojednania*. Modlitwa otwierała Korczakowi drogę do transcendencji. Barbara Smolińska-Theiss²⁴, cytując *Wyznania starego człowieka* Aleksandra Hertza, doszła do wniosku, że Korczak był „poetą dziecka”, który doskonale odczuwał dziecięcą krzywdę i rozumiał dziecięce cierpienie. Można dostrzec, że Korczak i Kulmowa, mistrzowie dialogu pedagogicznego i ludzie praktyki, swą wiedzę opierali na ideach Jana Henryka Pestalozziego i Friedricha Fröbela. Łaknienie modlitwy – zdaniem obojga – wiązało się z potrzebą wyartykułowania własnych doświadczeń i pragnień, a tym samym stworzenie osobistej przestrzeni duchowej dla nowych myśli i pytań o ludzki los. Modlitwa w tym przypadku staje się niczym teandryczność, która służy pogłębieniu wiary – „Niczego nie otwiera, ale pozwala szeroko patrzeć”²⁵.

Tom *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą* jest kolejnym aktem potwierdzenia siebie samego poprzez modlitwę. Korczakowskie „modlitwy tych, którzy się nie modlą” i „różne takie modlitewki” Kulmowej są rodzajem swoistych monologów wewnętrznych, których trafność i głębia zaskakują tym, co boskie i tym, co ludzkie. Zawarta w nich pamięć obraca się wokół wojennej przeszłości, zaskakuje fenomenem nieredukowalności i różnorodności.

W rozważaniach podjętych w *Pamięci, historii, zapomnieniu* Paul Ricoeur²⁶ pisze, że ta beztraska pamięć z dzieciństwa ukrywa się w pamięci zatroskanej, która staje się „wspólną duszą pamięci zapominającej i niezapominającej”. Rozwój religijności Korczaka i Kulmowej dokumentują pisane i mówione przez nich pamiętniki oraz listy. Korczak ze smutku, niemocy, skargi, buntu, zadumy, ale i z pojednania, radości i swawoli ułożył własne modlitwy i nadał im nowe „modlitewne” życie:

Pochylona nad tobą, dziecko lube – patrz, tak mozolnie szukam, tak gorąco proszę – czy rozumiesz – czy zrozumiesz? Powiedz. Powiedz lekkim drgnięciem powiek, poruszeniem małej rączyny – powiedz znakiem, którego nikt nie zrozumie, tylko my dwoje: Bóg i ja. Matka twoja. Powiedz, że nie

24 B. Smolińska-Theiss, *Korczakowskie narracje pedagogiczne*, Kraków 2014, s. 50.

25 T. Nawracała, *Teandryczność – klucz do zrozumienia eklezjologii i chrystologii*, w: *Jezus Chrystus w świetle kontrowersji wczoraj i dziś*, red. B. Kochaniewicz, A. Wojtczak, Poznań 2017, s. 187–199.

26 P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tł. J. Margański, Kraków 2012.

będziesz miało żalu do życia i do mnie, powiedz, dziecino, powiedz, modlitwo ty moja serdeczna²⁷.

Powyższy fragment, rozpoczynający tom *Modlitwy matki*, jest przykładem traumatycznej próby zmagania autora z własnym losem.

Korczak modlitwom – matki, chłopca, kobiety lekkomyślnej, małego dziecka, starca, dziewczynki, ale i uczonego, i człeczyny, i artysty, i wychowawcy – nadał niezwykle oryginalny charakter. Uczynił je przedmiotem autentycznych rozmyślań, kontemplacji, oryginalnym świadectwem poszukiwania Boga, budzenia żywej pamięci serca. Z własnych niepokojów, trosk i doznań z przeszłości, zbudował zupełnie nową jakość, która jest wyjątkowym połączeniem pedagogiki religii z pedagogiką kultury.

Modlitwa Pańska i religijność magiczna dziecka

Najdoskonalszym wzorem modlitwy była dla Korczaka Modlitwa Pańska *Ojcie nasz*, która towarzyszyła bohaterom jego powieści *Dzieci ulicy* (wydane w 1901 r.).

„Ojcie nasz, któryś jest w niebiesiech... Niech im Bóg błogosławi... Święć się imię Twoje. Przyjdź królestwo Twoje. Niech Bóg Najwyższy im błogosławi”²⁸ – napisał Korczak w *Zakończeniu*. Modlitwa Pańska jako jedna z najbardziej chrześcijańskich modlitw jest głęboko zakorzeniona w judaizmie, w żydowskiej pobożności. Bóg Ojciec przebaczący, zapewnia poczucie bezpieczeństwa. Sam pełen troski nagradza dobro, daje poczucie pewności siebie, zapewnia sprawiedliwość, pozwala przyswoić sobie mądrość, znajomość dobra, cnoty, być wolnym od zła i niefrasobliwości. Modlitwa Pańska staje się wtedy często milczącym współbyciem z Bogiem, absolutnym zawierzeniem Bogu największych tajemnic, mierzonych wydarzeniami i aktami wiary, które czynią myśl dojrzalszą, bardziej otwartą i szczerą. I może się przyczynić do jedności w wierze i mądrości w postępowaniu. Tam jest bowiem to, co dla ludzkości najważniejsze i najlepsze. Modlitwa Pańska, od wieków stanowi źródło wiary, wskazuje

27 J. Korczak, *Modlitwa matki*, w: tenże, *Sam na sam z Bogiem*, Warszawa 2018, s. 9.

28 Tenże, *Dzieci ulicy*, w: tenże, *Dzieci ulicy, Dziecko salonu*, t. 1, Warszawa 1992, s. 225.

na jej pierwszeństwo, prowadzi w stronę miłości, otwarcia wobec świata, odwo-
dzi od wrogości i nienawiści, zaspokaja pragnienie braterstwa.

Modlitwa Pańska jest „królową modlitw”, jest doskonała pod każdym
względem, o czym świadczy bogactwo wywodów na ten temat Augusta Cieszkowskiego. Wydane w 1848 r. *opus magnum* Cieszkowskiego to właśnie *Ojciec nasz*, dzieło które do dnia dzisiejszego pozostaje najwybitniejszym i najobszerniejszym filozoficznym komentarzem do tej najważniejszej chrześcijańskiej modlitwy²⁹.

Modlitwa zadumy Korczaka, inspirowana Księgą Rodzaju, rozpoczyna się słowami:

Ojciec nasz, jakże dziwny ten Twój świat, jakże dziwną gra balladę na har-
fie mej duszy. Jakże dziwne to wszystko, co na ziemi, w jej głębi, wokoło.
Jak dziwne to wszystko, co na Ziemi, w jej głębi, wokoło. Tyle dziwów,
gdyby ich mniej było, byłoby łatwiej, ubożej. I woda – i ogień – i kamień –
i ptak i kwiat, i gad – i gwiazda. Tyle małych i wielkich tworów. I człowiek
podobny do tego wszystkiego, coś stworzył³⁰.

A wsparciem dla niej jest, również inspirowana Księgą Rodzaju, „modli-
tewka” Kulmowej, której autorka nadaje znamienity tytuł *Człowiek, żeby
patrzył*. Brzmi ona tak:

Kiedy Bóg stworzył niebo z płaszącym obłokiem
i ziemię
różową o świcie
i czarno-białą srokę
i brzozę, która tak ślicznie jesienią staje się ruda,
to zapragnął w swej miłości,
żeby ktoś z Nim oglądał te cuda.

Wtedy stworzył człowieka,
żeby patrzył i radował się do łez
jak On sam,

29 A. Cieszkowski, *Ojciec nasz*, oprac. i wstęp S. Mazurek, t. 1–2, Warszawa 2022.

30 J. Korczak, *Modlitwa zadumy*, w: tenże, *Sam na sam z Bogiem*, s. 31.

który ciągle się dziwi,
 że świat jest,
 jaki jest³¹.

Korczak i Kulmowa stosują wszystkie trzy formy modlitw: modlitwę ustną, rozmyślanie i kontemplację. Wszystkie trzy są konieczne do pogłębienia wiary. Towarzyszą im akty strzeliste, które potęgują odwagę „wzniesienia umysłu i serca do Boga”. Oboje łączą własne akty strzeliste ze skrucą i pokorą, dostrzegając w religii wartość podstawową i absolutną.

„Jak się modlić o pustym niebie. Iść po gwiazdę w głąb siebie?”³² – pyta Kulmowa. Bohater powieści Korczaka *Dziecko salonu* (wydanej w 1906 r.) odmawia *Modlitwę o dar modlitwy*, w której obrazy losu człowieka przemieniają się w modlitwę. To przykład modlitwy żywej, „wznoszącej się z głębi duszy”. W twórczości Korczaka takich modlitw jest więcej.

Panie mój! Z pokorą idę przed Ciebie prosić Cię o największą dla człowieka łaskę, o dar szczerej a żarliwej modlitwy... Niechaj mi przy modlitwie znika z oczu i z myśli wszystko, co nie jest Tobą; żadne roztargnienie mnie od Ciebie nie odrywa... O, naucz mnie Panie, modlić się do Ciebie z nadzieją i wiarą³³.

Korczak jako lekarz ma świadomość terapeutycznej mocy modlitwy, która pozwala na zgłębianie własnych tajemnic, pobudza refleksyjną samoświadomość. Wszystkie Korczakowskie modlitwy łączą się w wysokoartystyczną, oryginalną całość. To zgoda na „dzieciństwo duchowe”, pobudzające wyobraźnię, uczucia, myśli, i pragnienia, które potrzebują czystości, prawości i życia bez trosk. Jego *Pamiętnik* kończy się tak:

Ojcze nasz, który jesteś w niebiesiech...
 Modlitwę tę wyrzeźbiły głód i niedola.

31 J. Kulmowa, *Człowiek żeby patrzeć*, w: *taż, Różne takie modlitewki*, Poznań 2006, s. 47.

32 *Taż, Gwiazdy*, w: *taż, Różne takie modlitewki*, s. 59.

33 J. Korczak, *Dziecko salonu*, w: *tenże, Dzieci ulicy, Dziecko salonu*, s. 260.

Chleba naszego.
Chleba³⁴.

Do jedenastego roku życia, zgodnie z terminologią Czesława Walesy, Korczak i Kulmowa ulegali religijności magicznej i autorytarnej obecnej w domu rodzinnym. Przeżycia religijne obojga twórców wynikały z osobistego, egzystencjalnego doświadczenia. W *Pamiętniku* Korczaka zachowały się dowody pamięci o szopce betlejemskiej, którą pięcioletniemu Henrykowi pokazywał jego ojciec Józef Golszmidt. I o warszawskim kanarku, którego mały Henryk chciał pochować na podwórku, i postawić mu na grobie krzyż, o czym wspomniał w *Pamiętniku*:

Służąca powiedziała, że nie. Bo on ptak, coś bardzo niższego niż człowiek. Plakać nawet grzech. Tyle służąca. Ale gorsze, że syn dozorczy domu orzekł, że kanarek jest Żydem. I ja. Ja też Żyd, a on Polak, katolik. On w raju, ja natomiast, jeżeli nie będę mówił brzydkich wyrazów i będę mu posłusznie przynosił kradziony z domu cukier – dostanę się po śmierci do czegoś, co wprawdzie piekłem nie jest, ale tam jest ciemno. A ja bałem się ciemnego pokoju. Śmierć. Żyd. Piekło. Czarny, żydowski raj. Było co rozważać³⁵.

Kanarek pojawił się także w rodzinnym domu Kulmowej, w tajemniczej Łodzi, w której „płynące rzeki procesji w Boże Ciało”³⁶ urzekać będą przyszłą poetkę. „Wtedy dom stawał się wielkim, samotnym okrętem. A wewnątrz okrętu była lśniąca czernią biblioteka, moja zbawcza Arka, ta dziwna budowla z kryształowymi oknami na krąg nierzeczywisty, na mój na zawsze świat”³⁷ – tak napisała Kulmowa w *Topografii myślenia*. Na łódzkim podwórku Joanny Ziege, pojawiają dwie małe żydowskie dziewczynki, Lilka i Róża, z którymi Joanna grać będzie w klasy. A prostokąt nieba namalowany przez dziewczynki na płycie podwórka wskazywać będzie niebo, „które jest tam na górze”. Kulmowa wiązać

34 Tenże, *Pamiętnik*, w: tenże, *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021, s. 9–10.

35 Tamże, s. 303.

36 J. Kulmowa, *Topografia myślenia*, Warszawa 2001, s. 21.

37 Tamże.

będzie „pragnienie nieba” z własną modlitewną postawą, z odpowiedzialnością za urodę świata. W dziecięcym świecie zabawy wszystko jest jasne i oczywiste, bo trudnych wyborów dokonują dorośli. Różne takie modlitewki ukazały się w 2006 r., wcześniej w 1988 r. tomik *Kto?*, który uznany został za arcydzieło poezji religijnej dla dzieci. Potem były tomiki *Błękit* i *Garbata modlitwa*. Radość z faktu bycia wierzącym Kulmowa łączy z najpełniejszą afirmacją świata postrzeganego sensualistycznie, z franciszkańską czułością i prostotą.

Franciszkańskie tropy i ich pedagogiczne przesłanie

Mistyczne cudotwórstwo, franciszkańska miłość powszechna do ludzi i przyrody, a przede wszystkim rozmyślanie o Bogu, połączyły oboje twórców. W jednym z wywiadów Kulmowa wyznała:

Święty Franciszek wielbił zjawiska żywej natury, wielbił to, co widać i słyszać. Był niesamowicie zmysłowy. Dzisiaj przepadła kultura oparta na zmysłach człowieka. Stała się ślepotą na świat, którym tak zachwycił się św. Franciszek. [...] Ginę zapachy świata i nie ma już pięknych słów, bo piękno świata zostało wykluczone. I dlatego zawsze byłam i jestem po stronie Świętego Franciszka³⁸.

Korczak z kolei napisał w *Pamiętniku*:

Dobry Boże. Dzięki Ci, dobry Boże, za łąkę i barwne zachody, za rzeński wietrzyk wieczorny po upalnym dniu znoju i mozołu. Dobry Boże, który wymyśliłeś tak mądrze, że kwiaty mają zapach, świętojanki świecą na ziemi, iskry gwiazd na niebie³⁹.

Korczak utożsamiał się z każdym żywym stworzeniem. Kontemplacyjne nastawienie wobec natury pozwoliło mu opisywać jej piękno z zaufaniem

38 U. Chęcińska, „Zawsze byłam po stronie świętego Franciszka”. Joanny Kulmowej zaśpiewy strumiański-prolegomena, w: *Observare Evangelium*. Wrocławska Księga Jubileuszu 800-lecia Zakonu Braci Mniejszych, Wrocław 2009, s. 457–462.

39 J. Korczak, *Pamiętnik*, s. 222.

i nadzieją, łączyć wolność z wiarą w autokreację. Uwielbienie świata w całej jego okazałości jest pełną realizacją idei dialogu św. Franciszka z braćmi mniejszymi.

Kulmowa wyrażać ją będzie w obrazach motyli, ptaków i aniołów, roślin i zwierząt, które także potrafią się modlić. W *Garbatej modlitwie* i zabawnych „modlitewkach” poetki modlą się kret, szpak, gwiazdy. Jaskółki, które proszą o deszcz. Paproć, która modli się dwakroć. Osobliwie wysoko, na najwyższym tonie, modli się trąbka koncertująca. Trawa, która dziękuje Bogu, że zostanie po niej „zapach siana | najwonnejszy z zapachów świata”. Drozd, który cały w dziękczynnym śpiewie i ptaszki „odbite w wodzie”, które wiedzą, że „droga w głąb nieba | jest wszędzie”. Odpowiedzią na Korczakowskie *Modlitwy tych, którzy się nie modlą* będzie ostatni wiersz Kulmowej zatytułowany *Modlitwa zamiast modlitwy*.

Ja myślę
że zamiast modlitwy
może być taka muzyka
która milczy a jej milczenie
kamienie
przenika.
Co na chmurkach białych piórkach lśni
pod wieczór granatowy
albo otwiera świt
kluczem wiolinowym.
Muzyka co wewnątrz ziemi i morza
i w nas
ciszą bywa.
Ja myślę ze modlitwa bez modlitwy
to też modlitwa
prawdziwa⁴⁰.

Utwory Kulmowej w oryginalny sposób łączą porządek katechezy z językiem metaforycznym, zanurzonym w filozoficznym kontekście. Kulmowa potraktowała język literatury jako pełnowartościowy kod umożliwiający ekspresję głębokich religijnych treści. Autorka *Garbatej modlitwy* wskazuje w ten

40 J. Kulmowa, *Modlitwa zamiast modlitwy*, w: *Różne takie modlitewki*, s. 63; J. Twardowski, *Posłowie*, w: J. Korczak, *Sama na sam z Bogiem*, s. 65–66.

sposób dziecku drogę do wychowania w modlitwie, ważnej w budowaniu więzi z innymi ludźmi, nieodzownej w codziennej afirmacji życia, stanowiącej klucz do zrozumienia siebie i swojego miejsca w świecie. Wchodzenie w jedność z Bogiem to wzorem św. Franciszka prawdziwa radość, sensualistyczne olśnienie światem, kruchością istoty ludzkiej. Inspiracje franciszkańskie połączyły Kulmową z Korczakiem. Liczne odniesienia do Ewangelii, obrazowanie religijne i symbolika świadczą o znajomości tradycji biblijnej, którą Korczak i Kulmowa przystosowali do rzeczywistości, w jakiej przyszło im żyć i tworzyć. Rozmaitość modlitewnych postaw łączy się więc z przekonaniem, że „Biblia to zakorzenie”⁴¹, łączy się to z powrotem do własnego dzieciństwa, do prawdy swojej biografii, będącej wyrazem własnej świadomości i tożsamości.

Modlitewna postawa rodziców oraz odpowiedzialnie prowadzona katecheza pozwalają wzrastać dziecku w mądrości, skupieniu i rozwadze, służą ugruntowaniu wiary w rodzinie. Wychowanie religijne, jak przypomina w swojej przywołanej już pracy Głaz, zawsze jest daniem dziecku świadectwa wiary za pomocą słowa i dobrego przykładu. Postawa modlitewna rodziców to najważniejsze doświadczenie dziecka, które od rodziców uczy się przeżywania religii poprzez wspólnotę doświadczeń, słów, gestów i znaków. Modlitwa wspólnotowa, praktykowana w domu rodzinnym, odgrywa priorytetową rolę w życiu religijnym człowieka. Pozwala kształtować świadomość religijną i poprzez nią podejmować wysiłek moralny, który przynosi satysfakcję z życia i głębokie zadowolenie, zmierzające w stronę obiektywnego dobra.

Sam na sam z Bogiem – to nic innego tylko współodpowiedzialność Korczaka za losy świata. W artykule *Świecki święty. Bóg i religia w życiu Janusza Korczaka* Elżbieta Krzewska i Ryszard Skrzyniarz piszą o tym, jak ważną rolę w praktyce edukacyjnej Korczaka pełniła religia:

uważał bowiem, że dziecko – zwłaszcza sierota – potrzebuje intymnego, osobistego dialogu z Bogiem i miejsca, gdzie mogłoby się wypłakać i wyciszyć. Jego zdaniem, o czym pisał w *Pamiętnikach*, nie można bez odniesienia do Boga przedstawiać dzieciom tajemnic świata, życia i śmierci⁴².

41 A. Kamieńska, *Na progu słowa*, Poznań 1985.

42 E. Krzewska, R. Skrzyniarz, *Świecki święty. Bóg i religia w życiu Janusza Korczaka*, w: *Janusz Korczak – przyjaciel dzieci: w nurcie rozważań pedagogicznych*, red. M. Hajkowska, M. Czepil, R. Bednarz-Grzybek, Lublin 2015, s. 13–24.

Przypomnieć one miały o konieczności modlitewnych poszukiwań. Wymagających przede wszystkim wsparcia w rodzinie, ale i wysiłku rozumu, prawości, wolicjonalnych przewartościowań, oryginalnego „teatru mowy”, którą Korczak jako pisarz i pedagog z zamiłowaniem uprawiał. Szukał nowych środków wyrazu i zmierzał, poprzez zastosowanie języków środowiskowych, do odnowienia kontaktu z sacrum. Także w twórczości Kulmowej widoczne jest nieustanne poszukiwanie właściwego słowa, rytmu i rymu. To przecież „modlitewki” i ich żartobliwa konwencja mają zastąpić homiletyczny ton i tradycyjny patos, obcy małemu dziecku, które jest odbiorcą wymagającym i wrażliwym.

Pobiegnę do Józefa
Niech mnie uspokoi.
Może już mnie żaden człowiek nie uchroni
Przed niebem
Które jest we mnie?⁴³

Tak napisała Kulmowa w tomiku *Kto?*, który powstał jako rezultat działań artystycznych prowadzonych przez Kulmów z dziećmi w Strumianach, zwłaszcza w czasie stanu wojennego, w trakcie którego powstały liczne religijne wiersze, poematy, słuchowiska i teksty sceniczne, bliskie Korczakowskiej pedagogii, która stała się dla poetki pedagogią strumiańską. Kulmowa pamięci Korczaka zadedykowała cykl wierszy *Tryptyk oświęcimski* i dwa moralitety *Wielki Mały Król* i *Niewielki niemały król*, których głębokie ewangeliczne przesłanie wskazywać będzie na odwieczną mądrość religii, wynikającą z potrzeby duchowej i wiary w drugiego człowieka. Jak napisała Barbara Smolińska-Theiss – *Modlitwy tych, którzy się nie modlą* to najpiękniejszy utwór literacki Korczaka, „pełen mądrości, zadumy, a także przekory i finezyjnego humoru”⁴⁴. Tropem Korczaka podąża Kulmowa, którą łączy z nim dbałość o intencjonalne aspekty słowa i prostotę jego wyrazu⁴⁵.

43 J. Kulmowa, *Zwiastowanie*, s. 33.

44 B. Smolińska-Theiss, *Korczakowskie narracje pedagogiczne*, s. 161.

45 U. Chęcińska, *Od Korczaka do Kulmowej. Dziecko i język. Prolegomena*, „Konteksty Pedagogiczne”, 1 (2023) nr 1, s. 11–21, DOI: 10.19265/kp.2023.1.20.369.

Zakończenie

Religijność dziecka, zdaniem Korczaka i Kulmowej, odgrywa ważną rolę w holistycznym podejściu do edukacji, w której wychowanie do modlitwy i umiejętnie prowadzona katecheza są niebagatelne. „Kościół domowy”, miejsce, gdzie rodzice powinni być pierwszymi zwiastunami wiary, to wychowanie do życia modlitwy jako dialogu, który wiąże się z przekazywaniem dziecku prawd wiary, ale także żywej pamięci Kościoła.

Niniejszy artykuł jest egzemplifikacją tego faktu, propozycją uwzględnienia ekumenicznych *Modlitw* Korczaka i *Modlitewek* Kulmowej w katechetycznym modelu wychowania, w którym istotą jest hermeneutyczne rozumienie praktyki nauczania i wychowania religijnego, podkreślające skuteczność modlitwy w wychowaniu moralnym, wspólnotowym i eklezjalnym, obejmującym wszystkie wspólnoty religijne. Korczakowskie *Modlitwy* i *Różne takie modlitewki* Kulmowej to najdoskonalszy przykład połączenia pedagogiki religii z pedagogiką kultury na najwyższym poziomie.

Korczak i Kulmowa, wzywają do odczytania na nowo *Modlitw* i *Modlitewek*, ich reinterpretacji w duchu nowych czasów, antycypując tym samym poszczególne wypowiedzi Augusta Cieszkowskiego, który w czwartym tomie *Ojcie nasz* napisał:

Bóg nie tylko stworzył człowieka na podobieństwo Swoje, ale też go ciągle stwarza, bo też stworzenie całe nie jest jednorazowym czynem, ale wiecznym dziełem.

Przekonanie to podzielali Janusz Korczak i Joanna Kulmowa, potwierdzając w swojej pedagogii wagę duchowości dziecka, potrzeby i skuteczności jego dziecięcej modlitwy.

Streszczenie: Religijność dziecka odgrywa ważną rolę w holistycznym podejściu do edukacji, w której istotną rolę pełnią wychowanie do modlitwy i umiejętnie prowadzona katecheza. Pamięć o własnym dzieciństwie uzyskała swoje odzwierciedlenie w autobiograficznej materii oryginalnych „modlitw” Janusza Korczaka i lirycznych „modlitewek” Joanny Kulmowej. Wychowanie do modlitwy według Korczaka i Kulmowej wiąże się z reinterpretacją religijną „momentów wychowawczych”, obecnych w szczególności spo-

sób w utworze Korczaka *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą* czy w *Garbatej modlitwie* i *Różnych takich modlitewkach* Kulmowej. Utwory te znajdują się na „skrzyżowaniu religijnych dróg” Korczaka i Kulmowej, potwierdzają wagę duchowości dziecięcej, skuteczności modlitwy w wychowaniu moralnym, wspólnotowym i ekumenicznym. Korczakowskie *Modlitwy* i *Różne takie modlitewki* Kulmowej to, zdaniem autorki, najdoskonalszy przykład połączenia na najwyższym poziomie pedagogiki religii z pedagogiką kultury. Niniejszy artykuł jest egzemplifikacją tego faktu, propozycją uwzględnienia ekumenicznych *Modlitw* Korczaka i *Modlitewek* Kulmowej w katechetycznym modelu wychowania, w którym ważną rolę odgrywa hermeneutyczne rozumienie praktyki nauczania i wychowania religijnego.

Słowa kluczowe: Janusz Korczak, Joanna Kulmowa, duchowość dziecka, pedagogika religii, pedagogika kultury.

Bibliografia

- Bonowicz W., *Słowo wstępne*, w: J. Korczak, *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą*, Warszawa 2023.
- Cieszkowski A., *Ojciec nasz*, oprac. i wstępem opatrzył S. Mazurek, t. 1–2, Warszawa 2022.
- Chęcińska U., *Od Korczaka do Kulmowej. Dziecko i język. Prolegomena*, „Konteksty Pedagogiczne”, 1 (2023) nr 1, s. 11–21, DOI: 10.19265/kp.2023.1.20.369.
- Chęcińska U., „Zawsze byłam po stronie świętego Franciszka”. Joanny Kulmowej zaśpiewy strumiański-prolegomena, w: *Observare Evangelium*. Wrocławska Księga Jubileuszu 800-lecia Zakonu Braci Mniejszych, Wrocław 2009, s. 457–462.
- Chrzastowska B., *Otwarte niebo. Literackie świadectwa przeżywania Eucharystii*, Poznań 1992.
- Głaz S., *Doświadczenia religijne a osobowość*, Kraków 2001.
- Heland-Kurzak K., *Dziecięca kreacja obrazu Boga i religijności. Perspektywa pedagogiczna*, Warszawa 2021.
- Kamieńska A., *Na progu słowa*, Poznań 1985.
- Korczak J., *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, Warszawa 2021, t.15.
- Korczak J., *Pamiętnik*, w: *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021.
- Korczak J., *Sam na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą*, Warszawa 2018.
- Krzewska E., Skrzyniarz R., *Świecki święty. Bóg i religia w życiu Janusza Korczaka*, w: *Janusz Korczak-przyjaciel dzieci: w nurcie rozważań pedagogicznych*, red. M. Hajkowska, M. Czepil, R. Bednarz-Grzybek, Lublin 2015, s. 13–24.
- Kulmowa J., *Różne takie modlitewki*, Poznań 2006.
- Kulmowa J., *Topografia myślenia*, Warszawa 2001.

- Kulpaczyński S., Tatala M., *Zarys modelu wychowania do modlitwy w wybranych materiałach katechetycznych* (cz. 1), „Seminare. Poszukiwania naukowe”, 16 (2000) s. 289–299, DOI: 10.21852/sem.2000.19.
- Ługowska J., *Kto? Joanny Kulmowej jako przykład współczesnej poezji dla dzieci*, w: *Dziecko i jego światy w poezji dla dzieci*, red. U. Chęcińska, Szczecin 1994, s. 41–48.
- Nawracała T., *Teandryczność – klucz do zrozumienia eklezjologii i chrystologii*, w: *Jezus Chrystus w świetle kontrowersji wczoraj i dziś*, red. B. Kochaniewicz i A. Wojtczak, Poznań 2017, s. 187–199.
- Mazan-Mazurkiewicz A., „Naiwne, śmieszne, naiwne, śmieszne, śmieszne” – Janusza Korczaka (nie)dosięganie Boga, „Irydion. Literatura-Teatr-Kultura”, 3 (2017) nr 2, s. 89–98.
- Olczak-Ronikier J., *Korczak. Próba biografii*, Warszawa 2011.
- Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, tł. J. Margański, Kraków 2012.
- Rudnicki Z., *Portret duchowy Korczak. Nieśmiała próba zarysu na kanwie Pamiętnika „Paedagogia Christiana”*, 2 (2021) s. 75–90, DOI: 10.12775/PCh.2021.020.
- Sieradzka-Baziur B., *Kształtowanie się języka naukowego pedagogiki na przykładzie manifestu pedagogicznego Jak kochać dziecko. Dziecko w rodzinie Janusza Korczaka. „Przegląd Historyczno-Oświatowy”*, 3–4 (2019) s. 46–62, DOI: 10.17460/PHO_2019.3_4.03.
- Sieradzka-Baziur B., *Rozwój duchowy dziecka w pedagogice Janusza Korczaka. „Horyzonty Wychowania”*, 21 (2022) nr 58, s. 11–21, DOI: 10.35765/hw.2022.2158.03.
- Smolińska-Theiss B., *Korczakowskie narracje pedagogiczne*, Kraków 2014.
- Starczewska K., *Świadomość religijna Janusza Korczaka*, w: *Janusz Korczak. Pisarz – wychowawca – myśliciel*, red. H. Kirchner, Warszawa 1997, s. 211–248.
- Twardowski J., *Posłowie*, w: J. Korczak, *Sama na sam z Bogiem. Modlitwy tych, którzy się nie modlą*, Warszawa 2018, s. 65–66.
- Walesa Cz., *Religijność jako rzeczywistość nieustannie tworzona i przetwarzająca*, w: *Konteksty religijności i rodziny*, red. M. Borowska, J. Kraśniewska, Warszawa 2020, s. 15–59.
- Walesa Cz., *Rozwój religijności człowieka. Dziecko*, Lublin 2005.
- Wojnowska B., *Inna twarz Korczaka. Szkice o dwoistej tożsamości (i nie tylko)*, Kraków–Budapeszt – Syrakuzy 2023.